

Felsőbbrendűség gyerekcipőben

Bori Imre

A gyermek játszik, és játékból világokat épít s világokat rombol. A játékban minden lehetséges, mint a mesékben. A világ egy csodálatosan érdekes metamorfózisa játszódik le a játékban: felbomlik a hétköznapok egyensúlya, a tárgyak világa megszűnik, a logikai törvények érvényüket veszítik, a régi értékrendek semmivé lesznek, minden létező és elképzelt világ egy „ha akarom...” szeszélyének kiszolgáltatottjává válik, folyékonyá lesz, hogy engedelmesen szolgálhassa ennek a „ha akarom...”-nak minden parancsát. A „ha akarom...” — játék s megnyilatkozás, afirmáció is, teremtő aktus, a maga határain belül egyenlő rangú a felnőttek tetteivel.

S gyógyító erejű is: a sebzett lelkek klinikája, a felnőttek világának összetört tükre, vágyak raktára, álmok gyülekező helye; kuckó, hova a gyermek elbújik, s mint ilyen, védelem és mentesvár is. S már-már pszichoanalitikus szeánsz, ha megnyilatkozásként olvassuk. S így kell olvasnunk, mert másként nincs értelme, nem tudjuk megközelíteni, nem találjuk meg azt az iránytűt, amely ennek a világnak

„északi fokát” megmutatná. A gyermek játékaival vall, játék közben „beszéli ki önmagát” és ezt minden gyermeklélektan ma már így tanítja, s velük ösztöneinek történetét írja meg, amelyeknek erős talapzata a felnőttek világában áll, mégha előjeleivel azok ellen fordulva magát védelmezi, kiemeli, egyéniségét kiéli.

Bányai János elbeszéléseinek* hősei is játszanak: kamaszok, hát felnőtteket játszanak, ezek világát transzformálják a maguk módján „kibeszéléssé”, önvallomássá. S így lesznek adalékai egy meg nem írt kamaszlélektan példatárának.

A hősökben egyetlen embertípus: az „übermensché” mozdul meg, az küldi üzeneteit, megnyilatkozásaiban a különönbek lenni akaró kamasz tetteire ismerünk. Az elbeszélések mozaikkockái a „játék-tudat” különböző fokán, de egységesen is a kitűnni-akarás, a vezérségre törekvés, az Én „szent önzésébe” burkolódzása indulataiban élő hős-típust alakítanak ki az olvasó előtt, s végigjátsszák a kamaszképzet egész skáláját az egészséges játékfan-

* Bányai János: Alarc felett a nyári nap. Fórum, 1961.

táziától a már-már patológikus felsőbbrendűsködésig. Az elbeszélések sorrendjében az író megjelent kötetében lényegében e skála különböző fokait mutatja, s az „Álarcosbál” című elbeszélésében csúcsonodik ki. Az első írásában még ezt olvashatjuk: „Dagadó mellel rohantam végig az úton: a kanyarban szétártam karomat, mintha repülnék, mintha a felhők közt járnék, úgy süvített körülöttem a levegő; fecske voltam, tűzszárnyú, zöld fecske, különös, nem mindennapi! („Életünk legszebb útja”), s az utolsóban a „vezérségre-törekvés” patológiája bontakozik ki Emil és az ikrek történetében: a képzelet egy egész város ellen visel hadjáratot. Bányai hősei az agresszív Én-nek áldoznak: inkább hóhérok akarnak lenni, minthogy az áldozat szerepét vállalják, parancsolnak s nem szívesen engedelmeskednek, értéktudatuk erősen érezteti hatását; önzők s önzésükben, önszerelmükben csak önmagukhoz tudnak gyöngédek lenni, mindenki mással szemben „inkvizítor-természetűk” mutatkozik meg.

A képzeletnek ezek a játéka kiemelik az Én-t. A környezet s különösen a többi ember alárendelt szerepet játszik, és nem nehéz felfedeznünk az elbeszélésekben, hogy a „felsőbbrendűségük” tudatában élő hősök mennyire hajlamosak mások megalázására, hogyan egészül ki az egosta vezér képe az emberek kicsinyességének érzékelésével s a „megvetés” motívumának létezésével is. „Doboz” című írása jól példázza az ilyen Én világot: a hős „játéka” elveszti naivságát, s egyszerre a rettenetes felé mutat, az egyszerű felbomlik, a vezérségre, a nagyságra törekvés mások megalázásának szenvedélyévé fajul. „Szerettem volna, ha az emberek meghajolnak előttem. Napóleoni önteltséget keltett bennem ez a gondolat. Kimentem az utcára. Cigaretára gyújtottam és vártam az első áldozatot. Nem vártam sokáig. Egy borostásképu, nagyszemű legény állt meg előttem és tüzet kért. A kezem reszketett; régóta vártam ezt a percet. Tudtam, hogy új fejezet kezdődik az életemben. Tudtam, hogy minden megváltozik majd körülöttem. Csodálkozást keltenék mindenkiben, ha elmondanám, hogy előttem hajlonganak az emberek. És mi a legfontosabb: önként hajlongnak. Főúr voltam egy kastélyban, és mindenki más csak lakáj. Reszkettem a gögtől, hajórbocnál is magasabb voltam, hosszabb a hídnál, tarkább, mint a falragasz...”

S ahogy az ilyen elvadult Én vak lesz önmagával szemben, úgy nyílik meg szembe mások kicsinyiségének meglátására: „Vermes meghajolt előttem, és én a szívemre kacsintottam. Láttam Vermes nyakát: tudtam, hogy felesége karmolta össze, láttam, hogy a haja alatt pattanások vannak, láttam vékony rétegekben valami feketeséget Vermes nyakán. Az utalat előtötte arcomat és elfordultam...”

Bányai jól árnyalja hős-típusa vonásait, s szenvedélyesen idézi fel azokat a helyzeteket, amelyekből e típus valamelyik vonása kiütöközhet, megnyilatkozhat. „Életünk legszebb útja” című elbeszélésében a naivitás fokán látjuk az Én önzését. „Milyen nagyszerű érzés az, amikor egyszerre legyőztél egy csapat fiút” — állapítja meg Emil, az elbeszélés főhőse, aki ugyan még a gyermekparadicsom ártatlanságában él, de már a „legidősebb”, már őtőlé kérdezik meg a többiek, hogy mit csináljanak, képzeletében az erdő járja, s a vadak csapásairól mesél; de szunnyad még benne az „egoizmus vadállata”, s az elbeszélés végén, a játék örömeit elrontó felnőttekkel szemben a kislánynak özet akar mutatni, mert az „nem vérengző.” S a „Három fehér kémény” című írása is még embriónális állapotában mutatja a majdan túltengő egoizmus, a felsőbbrendűség emberét. Még itt is naivan vall: kavicsal dobálózva elvétette a célt, s riadtan figyelte, „nem járt-e erre valami és láthatta-e, mennyire ügyetlen vagyok”, nem akart mások nyomában járni, mert úgy rémlett neki, mintha ő amannak árnyéka lenne. „Szerettem volna inkább előttem menni, hogy ő legyen az én árnyékom...”, s egyetlen módon nyilatkozik meg még birtoka: csak ő látja és csak ő láthatja a „három fehér kéményt”, a képzeletnek ezt a kitalált különösségét. „Doboz” című írása azonban már a „játék” túltengéseként kilombosodva mutatja az Én felsőbbrendűségre törekvő hajlamát, hogy a kötet többi elbeszélésében s különösen az „Álarcosbál”-ban fejlett s egyben eltorzult formáiban mutatkozzék meg.

Bányai elbeszéléskötetének legfigyelemreméltóbb írása az „Álarcosbál”, a „felsőbbrendű ember” története egy „hódítás” történetének fonalára fűzve. Ebben az írásban az Én túltengett, s beteges formákat öltött, a „játék” halálisan komollyá, utalásaiban a második világháború maradványaira mutat

lelki síkon, olyan negatív embertípusokat léptet fel, amilyeneket a fasizmus termelt ki, mint ahogy az elbeszélésben olvashatjuk: „A kísértek nem élnek, de létezésük lehetséges.” S valóban: az ólomkatonák jelképes megelevenítésén túl, szimbólummá emelésüket túlnőve (a nevük Fritz!), beteg lelkű emberek csoportja lép a színre: mindegyikük az első akar lenni, vezér; hódítani akarnak s szövetekeznek a világ ellen, hogy leigázhassák, ha játékból is. De ez a játék már-már a valóság körvonalait kapja meg, különösen Végh úr szerepeltetésével, az ikrek halála a tömeg lába alatt pedig a felsőbbrendűség érzés vereségének képévé válik („A tömeg bírává vált, egyetlen, ítélet kimondására készülő esküdtszékké, amelynek ítélete minden pillanatban jogerősnek vehető, mindenkor igazságosnak nevezhető, mert a tömeg, ha egyszerre szólal meg, csakis igazat mondhat, a hazugságnak, a tévedésnek itt nem lehet helye...”). Az „Álarcosbál” negatív világképet vetít elénk, de vannak képei, s ilyen az előbb idézett is, amelyek megszüntetik ezt az egyoldalúságot, és egy teljességre törekvő benyomását kölcsönzik az írásnak. Bányai kötete többi elbeszélésében a „játék” elszigetelt volt, ebben távlatot kapott, mert a társadalom felé mutat. Mintha az írónak az lett volna szándékában, hogy a felsőbbrendűség különböző fokozatait mutassa be, az „Álarcosbál”-ban negatívvá fajlását és szakutcas jellegét érzékeltesse. Ha a tárgy felfogásában a „Szomorúan szállnak el a varjak” az előképe, értelmezésében a „Doboz” című írása segít: mind a kettő a kegyetlen embertelenség világát idézi.

A „játék-tudat” valamennyi elbeszélésében elevenen él, s a belőle következő kettősségek is jól kitapintathatók: egyfelől a kamasz képzelet világa s az azt megmutató események, másodsor a reális, a hétköznapi világ, amelyből a képzelet segítségével a hősök elrugaskodnak. Az „Álarcosbál” című elbeszélése kivételével, írásaiban ez a két világ egymás mellett fut, a képzelet mindig visszatér a „játék-képző maghoz” lendületet venni, míg az „Álarcosbál”-ban világgá alakul, a realitás pedig sejtelemmé, a két világ helyét cserél, az egyiknek csak körvonalai sejlenek fel, a másik realitásként jelenik meg, az élet színeit rakva magára. Az írói technika is alkalmazkodást mutat „váltásaival”: a játékos képzelet és a valóság világ ha-

tárai hol egymásba csapnak, hol elválnak és elhatárolódnak.

A fentiekből már logikusan következik, hogy a „játék” eltakarja a valóság legtöbb elemét, hogy csupán a „játékindító mag”, csak az a pont marad meg mindvégig szilárdnak, amely köré a képzelet a maga meséjét szöheti, ahol a játék kikristályosodik. Az „Álarcosbál” itt is kivételt képez: az író a képzeletet indító ólomkatonákat metaforává alakította, de nem nehéz így sem felfedezni, hogy a képzelet a gyermekkor játékaiból bontotta ki meséjét.

A játékindító mának nevezett kristályosodási pontok az elbeszélések legszegényesebb elemeit jelentik. Az „Életünk legszebb útja” című elbeszélésében az éjszaka lerakott téglákból utat építő vállalkozás, amelyet irrealissá a kis Zita szerepeltetése és a főhős, Emil képzelgélsei tesznek; a „Doboz”-ban ezt a magot egy játékdoboz képezi, a „Három fehér kémény”-ben pedig egy kamaszos „ráfogás” játéktechnikája adja meg az indítást a „meséhez”, a „Beck úr halála”-ban egy madárijesztő köré fonódik a történet, a „Szomorúan szállnak el a varjak”-ban egy, a határban a háborúból ittmaradt erőd „rohamozása” s a vele kapcsolatos fikciók az indítékek, míg az „Álarcosbál”-ban az ólomkatonák, a Fritzek a kristályosodási pontok. Ezekre azonban nem az élet, hanem a belőlük „kitalálható” s a velük játszható mese rakódik le, legtöbb írásában egészen egyszerű módon, az „Álarcosbál”-ban azonban már bonyolultabb áttételekkel. A „mese” síkján ugyanakkor az „übermensch”-kamasz affirmálódik, hol gyermeki együgyűséggel és önzéssel, egészséges versenyszellemmel, hol beteges eltorzulásokkal, már-már az embertelenségig fokozottan, mint az „Álarcosbál”-ban, jelképpé válva.

Fejlődési „regényként” kell Bányai elbeszéléskötetét olvasni, amelyben az utak az „Álarcosbál”-hoz vezetnek mind mondanivalóban, mind írói világa építésében. Ha az „Álarcosbál”-at nem előznék meg az újjgyakorlatok, az előkészítő futamok, a kötet rövidebb lélegzetű írásai s köztük a „Szomorúan szállnak el a varjak” előkészítő novellája, talán töprengenünk kellene, hogyan is jutott el az író az „Álarcosbál”-ig, írói fejlődése eddigi csúcsához, milyen „technikával” dolgozott, milyen is világának térképe. Rövidebb elbeszéléseiben az „übermensch” típusának

egy-egy vonását dolgozta ki, a kezdő író naivitásaitól sem mentesen, az „Álarcosbál”-ban már egy önkörére lelt író szólal meg, a naiv vallomást felváltja a nagyobb igényű, regényszerű bemutatás, a „játék” életté is válik. A kötet egyetlen szuverén, érett írói alkotása az „Álarcosbál”. Előtte minden nagyon egyszerű volt, itt az áttételek, vonatkozások már hangszereltek. A kötet írásaiban egyetlen nádsípon játszott kezdetleges dallam szólalt meg, az „Álarcosbál”-ban zenekart próbál megszólaltatni. Amazokban „emlékezik” játékaikra, itt teremt, azelőtt elmondott eseményeket, most elemezni akar. Mon-

datai is elnehezülnek, zsúfoltabbak, sőt nehézkesek, a többiben a vékonyka cselekmény könnyen folyó, természetes módon képzett mondatokban jelentkezett. Az analízis meghozza a részletek gazdagodását is, képzelete csak most szabadult fel, tehát világa gazdagabb, mint amit a „játék” mutathatott meg. De még nem szakadt el a „játék” köldöksinórjától, a cselekmény képzésében, „technikája” alapjaiban még a „játék-tudatra” emlékezik.

Az „Álarcosbál”-ban a nagyobb művek igénye dobbant meg s az író képességeiről tett tanúságot. Kötetében ez a legbiztatóbb.